

Πολυπολιτισμική κοινωνία και κριτική διαπολιτισμική συνείδηση ή για ποια διαπολιτισμική εκπαίδευση μιλάμε;

Χάρης Κατσούλης, Καθηγητής του Γ.Ξ.Γ.Μ.Δ. του Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα

Εισαγωγή

Όταν εισάγονται νέοι όροι στη συζήτηση και την επιστήμη, όπως είναι για παράδειγμα η έννοια της διαπολιτισμικότητας, θα πρέπει να προσπαθήσουμε να τους ορίσουμε, οριοθετήσουμε ή τουλάχιστον να τους αναλύσουμε όσο μπορούμε καλύτερα για να συνειδητοποιήσουμε περί τίνας πρόκειται ή δεν πρόκειται, δηλαδή για να δούμε για ποιο πράγμα μιλάμε.

Προς αυτή την κατεύθυνση σκεπτόμενος θα θέσω λοιπόν κι εγώ ορισμένους προβληματισμούς κι ερωτήματα προς όλους μας, πιστεύοντας ότι με τον τρόπο αυτό θα συμβάλω κάπως στο να ξεκαθαρισθούν ορισμένα θέματα και όχι ίσως στο να μπλέξουν χειρότερα.

Εδώ, φυσικά, ίσως είναι περιττό να αναφέρει κανείς ότι ο ορισμός μιας έννοιας με ακρίβεια και σαφήνεια, έτσι ώστε ο προσδιορισμός των ιδιαίτερων ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών της να μην επιτρέπει σύγχυση και οποιεσδήποτε παρερμηνείες, δεν είναι κάτι το εύκολο, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για δύσκολες έννοιες των θεωρητικών και κοινωνικών λεγόμενων επιστημών.

Όταν μιλάμε, για παράδειγμα, για «πολιτισμό» εννοούμε όλοι το ίδιο πράγμα; Πρόσφατα, σε μια επιστημονική εισήγηση, ανέφερε μια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου ότι σε μία σχετική επιστημονική έρευνα διαπιστώθηκαν περίπου 150 διαφορετικοί ορισμοί του όρου «πολιτισμός». Είναι όμως όλοι αυτοί οι ορισμοί το ίδιο; Σε τι διαφέρουν; Τι εκφράζουν; Κατά πόσο είναι «επιστημονικοί» και «ορθολογικά ουδέτεροι»; Τι είναι αλήθεια «επιστήμη», ποιοι είναι η στόχοι της, τα μέσα της, η χρήση της, τα όριά της; Τα ερωτήματα αυτά φυσικά δεν είναι νέα, αλλά πρέπει, νομίζω, να μπαίνουν και να ξαναμπαίνουν συνεχώς και επιτακτικά στο τραπέζι του επιστημονικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού προβληματισμού μας – και όχι μόνο θεωρητικά αλλά και στην πράξη.

Στο σημερινό μας πολύπλοκο και πολυδιάστατο κόσμο των τεράστιων τεχνολογικών δυνατοτήτων και των εξίσου τεράστιων κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων και αντιθέσεων, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την συνεχώς αυξανόμενη «παγκοσμιοποίηση από τα πάνω» της ελεύθερης λεγόμενης αγοράς, η οποία συνοδεύεται από την εξίσου διογκούμενη «ελεύθερη» διακίνηση προσώπων, εμπορευμάτων και κεφαλαίων και την σταθερά διευρυνόμενη επέκταση των πολυπολιτισμικών κοινωνιών σε όλα τα μήκη και πλάτη του μεγάλου και μικρού ταυτόχρονα πλανήτη μας, η ικανότητα επικοινωνίας με εκπροσώπους διαφορετικών γλωσσών, λαών και πολιτισμών αποκτά κεντρική σημασία· και μάλιστα γι όλους, και για τους λίγους δυνατούς του κατεστημένου αλλά και για τους πολλούς αδύνατους της «σιωπούσας πλειοψηφίας» αυτού του κόσμου και φυσικά και για τα ίδια τα πολύγλωσσα άτομα. Έτσι πράγματι η γνώση ξένων γλωσσών και η λεγόμενη πολυπολιτισμική ή διαπολιτισμική δεξιότητα ανήκουν πλέον διεθνώς στα βασικά προσόντα μιας επιτυχημένης καριέρας όχι μόνο στον επαγγελματικό και κοινωνικό χώρο αλλά σε όλους τους τομείς του σύγχρονου μας κόσμου.

Το «ΠΩΣ» πάει μαζί με το «ΤΙ», το «ΓΙΑΤΙ» και το «ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ»

Με την εισήγησή μου αυτή θα γίνει προσπάθεια «εφ' όλης της ύλης» μιας κριτικής διεπιστημονικής και διαπολιτισμικής προσέγγισης όχι μόνο του «ΠΩΣ» διδάσκεται αλλά και του «ΤΙ» είναι και «ΓΙΑΤΙ» και «ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ» υπάρχει ή μπορεί να υπάρξει αυτή η διαπολιτισμική δεξιότητα και εκπαίδευση. Μόνο η ανάλυση και διαλεύκανση των παραπάνω βασικών ερωτημάτων, που πρέπει άλλωστε να μπαίνουν αυτόματα για κάθε γνωστικό αντικείμενο διδασκαλίας και μάθησης, θα μπορέσει να μας βοηθήσει να συνειδητοποιήσουμε με επιστημονικά και κοινωνικοπολιτικά κριτήρια

Διαπολιτισμική «μόδα» ή «η γλώσσα κόκαλα δεν έχει και κόκαλα τσακίζει»

Διαπολιτισμική εκπαίδευση / μάθηση / αγωγή / επικοινωνία / εργασία / παιδεία είναι έννοιες που ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, όπως δείχνουν και τα πολλά συνέδρια και οι ολοένα αυξανόμενες δημοσιεύσεις και συζητήσεις, μετά από μια καθυστέρηση περίπου δέκα έως δεκαπέντε χρόνων σε σχέση με το εξωτερικό, έχουν αρχίσει να γίνονται και στην Ελλάδα της μόδας, δηλαδή πολύ "in". Ταυτόχρονα όμως κινδυνεύουν οι σημαντικοί αυτοί «μοντέρνοι» όροι να προσλάβουν τη μορφή νέων συνθημάτων και να γίνουν ίσως και αυτοσκοπός, με αποτέλεσμα σήμερα πολλοί άνθρωποι, «ειδικοί» ή «μη ειδικοί», να τους χρησιμοποιούν με ιδιαίτερη προτίμηση, αλλά σχεδόν ο καθένας απ' αυτούς να τους προσδίδει και μια διαφορετική σημασία, συνήθως ανάλογα με τις πολιτικές του πεποιθήσεις. Έχω την αίσθηση ότι για τους περισσότερους ανθρώπους ο όρος «διαπολιτισμική εκπαίδευση» έχει θετική χροιά, γιατί την έννοια αυτή τη συσχετίζουν συνήθως με μια πολλές φορές αφελή και νεφελώδη αντίληψη περί «κοσμοπολιτισμού». Μερικοί μάλιστα φθάνουν στο σημείο να νομίζουν ότι κάνουν επίδειξη γνώσεων ή «φιγούρα» με το να χρησιμοποιούν ή να «πιπιλίζουν» κατά κόρον τέτοιες έννοιες άκριτα σαν να επρόκειτο για «διαπολιτισμικές καραμέλες».

Αναφέροντας στο εξής τον όρο «διαπολιτισμική εκπαίδευση» (Δ.Ε.) εννοώ γενικότερα και τους όρους διαπολιτισμική μάθηση/ αγωγή/ επικοινωνία/ εργασία και παιδεία.

Κριτική προσέγγιση της έννοιας «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση»

Και τώρα, ας θέσουμε μερικά κριτικά ερωτήματα σχετικά με το θέμα μας:

- Διδάσκοντας Ελληνικά ή οποιαδήποτε άλλη γλώσσα ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα στην Ελλάδα ή το εξωτερικό παρέχει κανείς αυτόματα Δ.Ε.;
 - Η Δ.Ε. αφορά μόνο τις ξένες φιλολογίες, τους γλωσσολόγους, τους φιλόλογους και τους παιδαγωγούς;
 - Υπάρχει Δ.Ε. χωρίς διεπιστημονική προσέγγιση;
 - Τι σχέση έχει η Δ.Ε. με
1. την οικονομία, την πολιτική, το περιβάλλον, τη μετανάστευση, την άδεια παραμονής ή εργασίας αλλοδαπών, την απέλαση, το πολιτικό άσυλο, την κοινωνική πρόνοια, τον τουρισμό, την ανάπτυξη, την «ανάπτυξη της υπανάπτυξης», την αειφορία, την αποικιοκρατία, την υπερχρέωση του Τρίτου Κόσμου, τις πολυεθνικές εταιρείες, την κατανάλωση, το marketing, την ελευθερία της αγοράς, το πετρέλαιο, την άντληση πρώτων υλών, τον Λεπέν, τον Μπους ή τον Μπιν Λάντεν, την παγκοσμιοποίηση, την ξενοφοβία, το ρατσισμό, τη βία, την πείνα, τον εθνικισμό, την καταπίεση, την εκμετάλλευση, την ανεργία, την εξαγωγή κεφαλαίου, τις άμεσες εξωτερικές επενδύσεις, τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (Π.Ο.Ε.), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Δ.Ν.Τ.), την Παγκόσμια Τράπεζα, την αναπτυξιακή βοήθεια, το Brain-Drain και το Brain-Gain, το έργο του Ινστιτούτο Γκαίτε, του Γαλλικού Ινστιτούτου, του Βρετανικού Συμβουλίου ή της Ελληνοαμερικανικής Ένωσης και την εξωτερική πολιτιστική πολιτική των βιομηχανικών χωρών, τη χειραφέτηση γυναικών ανδρών και λαών, τα συνδικάτα, τη διεθνιστική αλληλεγγύη, το εργατικό, οικολογικό, φεμινιστικό ή φιλειρηνικό κίνημα
 2. ή τι σχέση έχει η Δ.Ε. ακόμη και με την τρομοκρατία, τη σύγκρουση πολιτισμών, τη στρατευμένη τέχνη, το δίκαιο ή την κοινωνικοπολιτική υπευθυνότητα και συνειδητοποίηση του επιστήμονα και του πολίτη γενικότερα κλπ.
- Τι διαφορά υπάρχει μεταξύ της μονοπολιτισμικότητας, της πολυπολιτισμικότητας και της διαπολιτισμικότητας;
 - Η πολυπολιτισμική κοινωνία και η πολυγλωσσία ταυτίζεται με τη διαπολιτισμικότητα;
 - Με πόσες ξένες γλώσσες γίνεσαι «διαπολιτισμικός»;
 - Μπορείς να μιλάς μόνο μία γλώσσα, δηλαδή τη μητρική σου, και να είσαι «διαπολιτισμικός»;
 - Είναι το θέμα της πολυγλωσσίας ποσοτικό ή ποιοτικό;
 - Ο αναλφαβητισμός είναι μονογλωσσικό φαινόμενο ή υπάρχουν δίγλωσσοι, τρίγλωσσοι και... πολύγλωσσοι «αναλφάβητοι»;
 - Μπορείς να διδάξεις Δ.Ε. διδάσκοντας για παράδειγμα Φυσική, Γεωγραφία ή Θρησκευτικά;

- Η Δ.Ε. είναι θέμα «μόρφωσης»;
- Ένας εργάτης μπορεί να διαθέτει διαπολιτισμική παιδεία και να διδάξει Δ.Ε.;
- Μήπως η Δ.Ε. είναι ένα θέμα «ξενόφερτο» που δεν έχει σχέση με τον Ελληνικό «μας» Πολιτισμό;
- Τι είναι, αλήθεια, «Ελληνικότητα», «Γερμανικότητα», «Καθοδηγητικός Πολιτισμός», «Εθνική Ταυτότητα»;
- Τι σημαίνει προσαρμογή σε έναν ξένο πολιτισμό, ένταξη, αφομοίωση, «διαδραστική ένταξη»;
- Πώς βλέπει ένας λαός τον άλλον ή τον ίδιο του τον εαυτό; Το θέμα των προκαταλήψεων και των αμοιβαίων εθνικών στερεοτύπων.
- Η αλληλοκατανόηση των λαών είναι θέμα ταξικό ή εθνικό;
- Τι σημαίνει αλληλοκατανόηση των λαών; Να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τον κόσμο και να τον αφήσουμε τελικά έτσι όπως είναι με τις τεράστιες αδικίες και αντιθέσεις του;
- Ανοχή ή ανεκτικότητα είναι το ίδιο πράγμα με την αποδοχή; Μήπως οι μοντέρνοι όροι ανοχή και ανεκτικότητα που χρησιμοποιούνται κανονικά ενάντια στις διακρίσεις έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα γιατί εκφράζουν τελικά αυτές τις ίδιες τις διακρίσεις της διαφορετικότητας που τελικά δεν τις «αποδεχόμαστε» αλλά απλώς μόνο τις «ανεχόμαστε» ως ένα είδος αναγκαίου κακού;
- Η κρατούσα Δ.Ε. είναι αυτομάτως και η Δ.Ε. των κρατούντων;
- Τι διαφορά έχει ο εθνικισμός από τον πατριωτισμό;
- Υπάρχει «πατριωτικός διεθνισμός» ή «διεθνιστικός πατριωτισμός»;
- Επιτρέπει η ιστορική αλληλεπίδραση, ιδιαίτερα στην εποχή μας να υπάρχουν στεγανά μεταξύ των γλωσσών, των χωρών, των λαών και των πολιτισμών;
- Τι σχέση έχει η Δ.Ε. με τις έννοιες του μεγάλου Βραζιλιάνου παιδαγωγού Paulo Freire “educacão dominadora”, “educacão bancária” και “educacão liberadora” και τη μέθοδό του που την ονομάζει “consientização”;

Αυτά και πολλά άλλα ερωτήματα έπαιξαν και παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στη θεωρία και πράξη όλης της όποιας μου σκέψης και δράσης· επομένως και στη σύλληψη και σύνταξη πολλών μου κειμένων και ομιλιών και φυσικά και στη δομή της σημερινής μου εισήγησης. Τώρα, αν με την ομιλία μου αυτή δίνονται κάποιες απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα ή αν δημιουργούνται ακόμη περισσότερα ερωτήματα, αυτό είναι ένα άλλο θέμα. Άλλωστε «ρωτώντας πας στην Πόλη», όπως λέει κι ο λαός μας ή τουλάχιστον ρωτώντας μαθαίνεις να ρωτάς, φυσικά όχι μόνο απλά για να ρωτάς, αλλά και για να παίρνεις και να δίνεις απαντήσεις. Πάντως, η ουσία και ο τρόπος των ερωτήσεων δίνουν πάντα σαφείς ενδείξεις –αν όχι για το ακριβές περιεχόμενο- τουλάχιστον όμως για την κατεύθυνση των απαντήσεων.

Στο τέλος, μερικές σκόρπιες, αποσπασματικές και πρόχειρες σημειώσεις σχετικά με το θέμα μας που προσπαθούν να δώσουν ίσως κάποιες τηλεγραφικού είδους απαντήσεις στα προηγούμενα ερωτήματα, τα οποία κανονικά, αν ήταν να απαντηθούν σε κάποιο ικανοποιητικό βαθμό, δεν θα ξεπερνούσαν μόνο τον περιορισμένο χρόνο της εισήγησης αλλά θα χρειάζονταν πολλές εργατώρες, ημέρες, μήνες και χρόνια ατομικής και συλλογικής δουλειάς.

Γλώσσα: ο καθρέφτης της κοινωνίας

Σε σχέση με το θέμα της “γλώσσας” και της “πολυγλωσσίας” θα ήθελα να αναφέρω τα εξής: Γλώσσα είναι ο καθρέφτης της κοινωνίας, μέσα από τη μορφή ενός πολυσύνθετου πλέγματος γλωσσικών κωδίκων, οι οποίοι αντικατοπτρίζουν την πολυδιάστατη ιστορική, κοινωνική, πολιτική, οικονομική και λοιπή πολιτισμική πραγματικότητα. Γι’ αυτό άλλωστε και η μετάφραση είναι μια αποκωδικοποίηση αυτού του πολυσύνθετου πλέγματος κωδίκων που έχουν διατυπωθεί σε μια δεδομένη γλώσσα και μια επανακωδικοποίηση αυτού του πλέγματος σε μια άλλη.

Το πρωτότυπο και το μετάφρασμα

Όσα περισσότερα μηνύματα κατανοείς, εξηγείς και συνειδητοποιείς σε μια γλώσσα τόσο καλύτερα θα μπορείς και να τα μεταφράζεις. Η γλώσσα λοιπόν που χρησιμοποιούμε στο πρωτότυπο κείμενο ή στο μετάφρασμα εκφράζει μεταξύ άλλων και το βαθμό όχι μόνο της γλωσσικής αλλά γενικότερα και της κοινωνικο-πολιτισμικής μας ευαισθητοποίησης και συνειδητοποίησης.

Έχουμε τονίσει και σε άλλες μας εισηγήσεις ή παρεμβάσεις τη μεγάλη σημασία της σωστής γνώσης μιας ή περισσοτέρων ξένων γλωσσών, λέγοντας ότι «μιλάς καλά μία ή δύο ξένες γλώσσες, είσαι δύο ή τρεις φορές άνθρωπος», απ' την άλλη μεριά έχουμε πάντα υπογραμμίσει ότι ο κατ' εξοχήν στόχος μας δεν θα πρέπει να είναι τόσο η «εκπαίδευση προς την πολυγλωσσία» όπως συνηθίζεται να λέγεται, και η άκριτη γλωσσολόγο – φιλολογική διδασκαλία ξερών γραμματο-συντακτικών κανόνων, η οποία μπορεί να οδηγήσει και οδηγεί συνήθως σε κοινωνικοπολιτικά «πολύγλωσσους αναλφάβητους», «αποβλακωμένους ειδικούς» ή «εξειδικευμένους βλάκες», όσο η κριτική και συνειδητοποιημένη γνώση και χρήση κάθε γλώσσας, έστω «μιας και καλής», ιδιαίτερα φυσικά της μητρικής (ή πατρικής αν θέλετε) γλώσσας, που θα οδηγήσει στην κριτική σκέψη και ευαισθητοποίηση και ταυτόχρονα στην αποκωδικοποίηση της σημερινής κοινωνικοπολιτικής, οικονομικής, οικολογικής και πολιτισμικής πραγματικότητας σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

«Πολύγλωσσος αναλφαβητισμός» και “consientização”

Προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να βοηθήσουν, μεταξύ άλλων, τα βιβλία και η κριτική μέθοδος κοινωνικοπολιτικού αλφαβητισμού του “consientização” (της «συνειδητοποίησης») του προαναφερθέντα μεγάλου Βραζιλιάνου παιδαγωγού Paulo Freire.

Εδώ θα μπορούσε κανείς με άλλα λόγια να πει: Στόχος μιας σωστής μονο-, πολυ- ή διαπολιτισμικής εκπαίδευσης δεν πρέπει μεταξύ άλλων να είναι μόνο μια πολύγλωσση εκπαίδευση αλλά μια εκπαίδευση προς μια συνειδητοποιημένη και κριτική σκέψη, ομιλία και δράση. Υπεραπλουστεύοντας, πράγματι, θα έλεγα ότι για μένα είναι προτιμότερο να χειρίζεσαι σωστά, πολύπλευρα και συνειδητά μία τουλάχιστον γλώσσα, παρά να είσαι ημιμαθής και κοινωνικοπολιτικά αναλφάβητος σε δέκα γλώσσες.

Η άκριτη πολυγλωσσία «βλάπτει σοβαρά την υγεία»

Άρα, σύμφωνα και με το ρητό «ουκ εν τω πολλώ το ευ» δεν πρέπει να ενδιαφερόμαστε τόσο για την ποσότητα των γλωσσών, έστω και αν αυτό το γεγονός εντυπωσιάζει τους πολλούς, όσο για την ποιότητα της γνώσης τους, κάτι που εμάς τους Έλληνες, που συχνά μας λένε ότι έχουμε την τάση και την παράδοση να κάνουμε πολλά πράγματα και τίποτα σωστά, δηλαδή, ότι είμαστε «πολυτεχνίτες και ερημοσπίτες», θα πρέπει να μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα. Χαριτολογώντας θα μπορούσε κανείς να πει ότι η άκριτη πολυγλωσσία “βλάπτει σοβαρά την υγεία” και συμβάλλει στην άκριτη παπαγαλία Δεν αρκεί επομένως η γραμματο-συντακτική επάρκεια όταν υπάρχει κοινωνικο-πολιτική ανεπάρκεια. Όπως και σε πολλά άλλα πράγματα η γλώσσα δεν πρέπει να αποτελεί αυτοσκοπό. Και κάτι άλλο: δεν πρέπει να υπηρετούν οι άνθρωποι τη γλώσσα ή τις γλώσσες αλλά πρέπει να υπηρετούν και οι γλώσσες τους ανθρώπους.

Civilisation και Culture: Δύο όψεις του ίδιου νομίσματος

Σχετικά με την έννοια του Πολιτισμού θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα εξής:

Πολιτισμός θα λέγαμε ότι είναι η σταδιακή αλλαγή του περιβάλλοντος (του φυσικού και του ανθρωπογενούς), δηλαδή αυτού που μας περιβάλλει μέσω της δραστηριότητας του ανθρώπου, μιας δραστηριότητας η οποία είναι το αποτέλεσμα των σωματικών και πνευματικών του δυνάμεων/ δεξιοτήτων σε συνδυασμό με τη χρήση της ύλης (εργαλεία, παραγωγικές δυνάμεις).

Με τη διαδικασία αυτή αναπτύχθηκαν τόσο οι θετικές όσο και οι θεωρητικές επιστήμες, οι οποίες με τη σειρά τους, ανάλογα με τον τρόπο που αυτές χρησιμοποιήθηκαν, δημιούργησαν τον τεχνικό-υλικό λεγόμενο πολιτισμό (Civilisation/ Zivilisation) καθώς και τον πνευματικό (Culture/ Kultur). Εδώ θα πρέπει όμως να κάνουμε μια παρένθεση και να παρατηρήσουμε ότι οι δύο αυτοί όροι που συναντώνται σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες αλλά όχι στα Ελληνικά, διαχωρίζοντας εμφατικά τον «πολιτισμό» σε δύο διαφορετικά εννοιολογικά επίπεδα, δεν είναι στην πραγματικότητα έννοιες ξεκομμένες μεταξύ τους αλλά εκφάνσεις αλληλένδετες, οι οποίες αποτελούν δυο όψεις του ίδιου νομίσματος, συγκροτώντας μια αλληλοτροφοδοτούμενη διαλεκτική ενότητα.

Περιβάλλον: ό,τι μας περιβάλλει

Αλλάζοντας ο άνθρωπος το περιβάλλον του (τόσο το φυσικό όσο και το ανθρωπογενές, το οποίο είναι το δομημένο, το κοινωνικό, το πολιτικό, το οικονομικό, το πολιτιστικό κλπ περιβάλλον) αλλάζει και ο ίδιος και προσαρμόζεται σ' αυτό και αντίστροφα.

Με τον τρόπο αυτό αλλάζει κι εξελίσσεται όχι μόνο ο άνθρωπος και τα μέσα που χρησιμοποιεί αλλά και το ίδιο του το περιβάλλον. Έτσι δημιουργείται θα λέγαμε αυτό που ορίζεται ως «ανάπτυξη».

Ανάλογα με τις αρχές, τα κριτήρια και τις αξίες που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος (και κατ' επέκταση τα κοινωνικοπολιτικά και οικονομικά συστήματά του) και ανάλογα με τον πνευματικό και τον υλικοτεχνικό του πολιτισμό, ανάλογη θα είναι και η λεγόμενη «ανάπτυξη», η οποία υλοποιούμενη και εξελισσόμενη θα ωφελεί ή και θα βλάπτει μακροπρόθεσμα τον άνθρωπο και το περιβάλλον.

«Ανάπτυξη» για ποιόν;

Σήμερα, ο κόσμος μας στα πλαίσια της «ελεύθερης» αγοράς, χαρακτηρίζεται από μία στρεβλή, ανισομερή και «σκληρή», δηλαδή περιβαλλοντικά και κοινωνικοπολιτισμικά ανεύθυνη, οικονομίστικη και απόλυτα κερδοκεντρική «ανάπτυξη» σε παγκόσμιο, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, που έχει μεταξύ άλλων ως συνέπεια τα αντιστρόφως κινούμενα ρεύματα των μεταναστών και των τουριστών, τα οποία, ανεξάρτητα από τις σαφώς υφιστάμενες διαφορές τους, θα μπορούσαν σε τελική ανάλυση να θεωρηθούν ότι αποτελούν σε γενικές γραμμές δύο όψεις του ίδιου νομίσματος (πρβλ. επίσης Haris Katsoulis, "Migration und Tourismus: Zwei Seiten einer Medaille?", VIA Magazin, Ausgabe 1-IX-2002, Verband für Interkulturelle Arbeit, VIA e.V., Duisburg 2002).

«Όριο αντοχής» και «φέρουσα κοινωνική ικανότητα»

Οι σύγχρονες αυτές «μετακινήσεις λαών» μετατρέπουν σταδιακά τις χώρες «υποδοχής» τους σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες με διάφορα θετικά αλλά και αρνητικά αποτελέσματα.

Έχουμε πολλές φορές επισημάνει ότι η «ειρηνική συνύπαρξη» ανθρώπων διαφορετικών γλωσσών, λαών και πολιτισμών σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, παρά τις όποιες καλές προθέσεις και τα όποια ωραία θεωρητικά μοντέλα, στην πράξη δεν είναι μια εύκολη υπόθεση, ιδιαίτερα όταν, όπως συμβαίνει κατά κανόνα σήμερα, δεν γίνεται θεληματικά, προετοιμασμένα και οργανωμένα και δεν τηρούνται ορισμένες άλλες προϋποθέσεις, όπως για παράδειγμα ο σεβασμός ενός κάποιου «ορίου αντοχής» ή «κορεσμού» ή μιας «φέρουσας κοινωνικής ικανότητας», κάτι που φυσικά δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με «αξιολογική ουδετερότητα».

Παγκοσμιοποίηση «από τα πάνω» ή «από τα κάτω»

Σήμερα, τα μεταναστευτικά και τουριστικά ρεύματα έχουν συνήθως ένα είδος «καταναγκαστικού χαρακτήρα», ο οποίος μειώνει πολλές φορές τα όποια θετικά τους αποτελέσματα, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό όχι στην αμοιβαία προσέγγιση και αλληλοκατανόηση αλλά στη αμοιβαία σύγχυση, απομάκρυνση και αλληλοπαράνοηση των λαών, κάτι που το σημερινό σύστημα και κατεστημένο της νεοφιλελεύθερης «παγκοσμιοποίησης» μετά χαράς ενισχύει και αναπαράγει, χρησιμοποιώντας με μαεστρία τις αμοιβαίες εθνικές προκαταλήψεις και τα στερεότυπα για να ενσπείρει και να αναθερμάνει, ιδιαίτερα σε εποχές μαζικής ανεργίας, την ξеноφοβία, τον εθνικισμό, το ρατσισμό και το νεοφασισμό, με στόχο να διχάσει και να στρέψει τους ντόπιους ενάντια στους ξένους και αντίστροφα.

«Ανάπτυξη» και «ανάπτυξη της υπανάπτυξης»

Όσο υπάρχει σε αυτόν τον κόσμο η «ανάπτυξη» και η «υπανάπτυξη» και η μεθοδευμένη από το σημερινό κοινωνικό-οικονομικό σύστημα «ανάπτυξη της υπανάπτυξης», όλο και περισσότερο θα παραμελείται και θα υποβαθμίζεται και ο άνθρωπος και το περιβάλλον, όλο και μεγαλύτερο θα γίνεται το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών - κι αυτό τόσο μεταξύ του «πρώτου» και του «τρίτου» κόσμου όσο και μέσα στο εσωτερικό των αναπτυγμένων και των αναπτυσσόμενων

χωρών. Το χάσμα αυτό μεταξύ πλουσίων και φτωχών θα "αναγκάζει" τελικά με τη σειρά του όλο και περισσότερους ανθρώπους να μετακινούνται.

Αειφόρος ανάπτυξη και ειρήνη δεν υπάρχει χωρίς δικαιοσύνη

Γι αυτό, μακροπρόθεσμος στόχος μιας σωστής μεταναστευτικής, τουριστικής, αναπτυξιακής και διαπολιτισμικής πολιτικής θα πρέπει να είναι πράγματι το να μπορεί ο οποιοσδήποτε άνθρωπος να ζει στη χώρα του ειρηνικά, ανθρώπινα και να μην «αναγκάζεται» για πολλούς και διάφορους λόγους να ξενιτευτεί για να μπορέσει να ζήσει, να εργαστεί, να μορφωθεί, να σπουδάσει ή να ξεκουραστεί στις διακοπές του. Αυτό, όμως, για να επιτευχθεί στον κόσμο είναι κάτι που δεν δωρίζεται παρά με πολλούς αγώνες κατακτιέται. Και αυτό γιατί σωστή αειφόρος ανάπτυξη και ειρήνη δεν υπάρχει χωρίς δικαιοσύνη, τόσο σε τοπική και εθνική όσο και σε διεθνή κλίμακα.

Μετά από τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μια άλλη σωστή κοινωνικοπολιτισμικά και περιβαλλοντικά υπεύθυνη διαπολιτισμική εκπαίδευση θα πρέπει να συμβάλει κι αυτή με τις μικρές της δυνάμεις, ώστε να υπάρξει ευαισθητοποίηση, συνειδητοποίηση και –ίσως αργότερα κάτω από ευνοϊκότερες προϋποθέσεις- κινητοποίηση, για να μπορούν να αλλάξουν τα παραπάνω αναφερθέντα γεγονότα προς την κατεύθυνση μιας άλλης, δίκαιης και βιώσιμης κοινωνίας.

Για ποια διαπολιτισμική εκπαίδευση μιλάμε;

Άρα, συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μία σωστή διαπολιτισμική εκπαίδευση/ αγωγή / μάθηση / επικοινωνία / εργασία / παιδεία δεν γίνεται χωρίς μια γενικότερη κριτική κοινωνικοπολιτική συνειδητοποίηση και μια διεπιστημονική και διαλεκτική προσέγγιση της «πολιτισμικής» (δηλαδή γεωγραφικής, ιστορικής, οικονομικής, πολιτικής, περιβαλλοντικής, πολιτιστικής κλπ) κατάστασης σε εθνικό (Landeskunde / Χωρογνωσία) και παγκόσμιο επίπεδο (Weltkunde / Κοσμογνωσία)· με άλλα λόγια χωρίς την προσπάθεια για μια «ολιστική», πολιτικοποιημένη (δεν εννοώ «κομματικοποιημένη»), δηλαδή κοινωνικοπολιτισμικά και περιβαλλοντικά υπεύθυνη θεώρηση των πάντων που θα συνδέει τη θεωρία με την πράξη, το γενικό με το ειδικό και ιδιαίτερα με το να σκέφτεσαι πάντα συνολικά (παγκόσμια/ οικουμενικά/ διεθνιστικά) και να δρας τοπικά και εξειδικευμένα –και όλα αυτά στη βάση και με στόχο μια παγκόσμια, δίκαιη κοινωνία που θα σέβεται τον άνθρωπο, το περιβάλλον, τις πανανθρώπινες αξίες, τη βιολογική και πολιτισμική ποικιλομορφία, την ισότητα του κάθε πολιτισμού και τη μοναδικότητα του κάθε ανθρώπου.

«Ουτοπικός ρεαλισμός» ή «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός»

Στο σημείο αυτό θέλω κι εγώ, μαζί με τις χιλιάδες των διαδηλωτών του Σιάτλ, της Πράγας, της Γένοβας, της Σεβίλλης, του Γιοχάνεσμπουργκ, της Φλωρεντίας... κλπ., που μάχονται ενάντια στην νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, να υπογραμμίσω το σύνθημα: "Ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός". Κάτι τέτοιο είναι δύσκολο, πολύ δύσκολο, δεν είναι όμως αδύνατο! Με την έννοια αυτή ζητάγαμε και ζητούμε σήμερα κι εμείς, οι "ουτοπικοί ρεαλιστές", που ανήκουμε στη γενιά του κριτικού κοινωνικού κινήματος του 1968, τα ανάλογα συνθήματα: "Η φαντασία στην εξουσία" και "Να είμαστε ρεαλιστές, να ζητάμε το δήθεν αδύνατο".

Κλείνοντας θα ήθελα να επικαιροποιήσω την εισήγησή μου με μερικά πολύ πρόσφατα τσιτάτα ενός μουσικού συγκροτήματος νέων ανθρώπων, που έδωσε στην Αθήνα μια συναυλία στις 15/6/2002 στο WOMAD. Το συγκρότημα αυτό είναι το "ASIAN DUB FOUNDATION", μιας κολεκτίβας Ινδών μεταναστών δεύτερης γενιάς από τις γκετοποιημένες φτωχο-γειτονιές του Λονδίνου. Σύμφωνα με την "Ελευθεροτυπία" από τις 14 Ιουνίου 2002: "Ο ήχος τους είναι μια καταγίδα όπου οι ηλεκτρονικοί ρυθμοί συναντούν το πανκ, το χιπ-χοπ αλλά και την ινδική παράδοση. Οι στίχοι τους είναι μια επίθεση σε ένα σύστημα που αντιμετωπίζει τους μετανάστες ως κατώτερους."

Στρατευμένη μουσική για τον άνθρωπο: ένα ακόμη παγκόσμιο όπλο ενάντια στη «μουσική» των όπλων

Στη συνέντευξή τους στην "Ελευθεροτυπία" λένε, μεταξύ άλλων, για τους μετανάστες: "Αυτοί οι άνθρωποι που έρχονται ως πρόσφυγες στη Δύση από τον Τρίτο Κόσμο υποφέρουν από καταστάσεις ή καθεστώτα, τα οποία δημιουργήθηκαν από τις δυτικές κυβερνήσεις και τις πολυεθνικές εταιρείες. Επομένως η μετανάστευση δεν είναι η αιτία αλλά το αποτέλεσμα, οι άνθρωποι εγκαταλείπουν τις χώρες τους εξαιτίας των πολιτικών και οικονομικών επιλογών των ισχυρών του πλανήτη". Σχετικά με την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρουν: "Η Ε.Ε. βλέπει τους μετανάστες ως απειλή αδιαφορώντας αν στην πλειονότητά τους είναι μορφωμένοι και φιλήσυχοι άνθρωποι. Το ζήτημα είναι ότι δεν έχουν πρόσωπο ούτε φωνή, κανείς δεν τους δίνει το δικαίωμα του λόγου. Έτσι, οι χώρες της Ε.Ε. προωθούν ανεμπόδιστα μια ρατσιστική και ξενοφοβική οδηγία ενάντια σ' αυτό που ονομάζουν λαθρομετανάστευση". Όσο για την πολιτική τους θέση υπογραμμίζουν: "Είμαστε ενάντια στον νεοφιλελευθερισμό, που προωθείται από το G8, καταδικάζοντας εκατομμύρια ανθρώπους σε φτώχεια, και στη νέα τάξη που με το πρόσχημα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας ισοπεδώνει ολόκληρες χώρες. Μαχόμαστε ενάντια σε ένα σύστημα που επιθυμεί να καθορίζει το μέλλον και τη ζωή δισεκατομμυρίων ανθρώπων, χωρίς τη θέλησή τους".

Από την πατερναλιστική «πρόνοια» για τους αλλοδαπούς μετανάστες στη διεθνιστική διαπολιτισμική εργασία και το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης;

Στο τέλος αυτής της ομιλίας μου ας μου επιτραπεί συμπερασματικά και μία ακόμη πολύ συμπυκνωμένη παρατήρηση:

Κάνοντας μια σύντομη – σχεδόν κινηματογραφική – ιστορική αναδρομή των τελευταίων πέντε περίπου δεκαετιών, θα έλεγα ότι η διαπολιτισμική προσέγγιση στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ξεκίνησε πατερναλιστικά κατά τη δεκαετία του '50 ως "πρόνοια" (Ausländerbetreuung) και αργότερα, κατά τη δεκαετία του '60, ως "παιδαγωγική / αγωγή" για αλλοδαπούς (Ausländerpädagogik) για να μετεξελιχθεί στη συνέχεια στη δεκαετία του '70 σε "Ausländerarbeit" (συν-εργασία με αλλοδαπούς) και να καταλήξει αργότερα (περίπου από τα τέλη της δεκαετίας του '80) στη σημερινή "διαπολιτισμική εκπαίδευση" (Interkulturelle Erziehung) και γενικότερα στη "διαπολιτισμική εργασία". Δηλαδή, στην παιδαγωγική και γενικότερα την εργασία για και με όλους, αλλοδαπούς και ημεδαπούς, σε όλες τις χώρες του κόσμου.

Η έρευνα, ο διάλογος και γενικότερα ο προβληματισμός για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση / μάθηση / επικοινωνία / παιδεία / εργασία, ειδικά μετά τις εξελίξεις των τελευταίων χρόνων (και μάλιστα ύστερα από τα γεγονότα του Σιάτλ, της Πράγας, της Γένοβας κλπ.) φαίνεται να έχει αρχίσει να διευρύνεται (όπως και στα χρόνια μετά το κίνημα του Μάη του '68) με τη διεθνιστική διάσταση και προοπτική μιας διεθνούς αλληλεγγύης (Internationalismus - Debatte bzw. Arbeit) και να κατασταλάζει ή να κορυφώνεται στο μεγάλο ρεύμα μιας ελπιδοφόρας συζήτησης και κινητοποίησης (ιδιαίτερα μετά την ίδρυση του Παγκόσμιου Φόρουμ στη Φλωρεντία το Νοέμβριο του 2002) για μια παγκόσμια στρατηγική του συνεχώς διογκούμενου και διευρυνόμενου κινήματος ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (Bewegung gegen die neoliberale Globalisierung).

Με δύο λόγια απλά θα μπορούσε κανείς να πει: οι μονοπολιτισμικές κοινωνίες - αν αυτές υπήρξαν ποτέ - τείνουν όλο και περισσότερο να εξελιχθούν ξεκάθαρα σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Η πολυπολιτισμικότητα είναι σήμερα εύκολα διαπιστούμενη κοινωνική **πραγματικότητα**. Η διαπολιτισμικότητα απ' την άλλη μεριά δεν είναι μια έννοια στατική αλλά δυναμική, γιατί σ' αυτήν ενσωματώνεται το υπερβολικά δύσκολο υλοποιούμενο **ζητούμενο** μιας δίκαιης και βιώσιμης παγκόσμιας κοινωνίας.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Adick, Ch. (1983). Erziehung in Verschiedenen Kulturen und Gesellschaften, Ziele, Institutionen und Pädagogische Theorien, Ernst Klett, Stuttgart.
- Adorno, Th. W. / Horkheimer, M. (1956). Soziologische Exkurse. Nach Vorträgen und Diskussionen», Europäische Verlangsanstalt, Frankfurt am Main.
- Adorno, Th./ Frenkel-Brunswik, E./ Levinson, D.J./ Sanford, R.N. (1950). The Authoritarian Personality, New York.

- Anthias, F. and Yuval-Davis (1993). «Racialised Boundaries: Race, Nation, Gender, Class and the Anti-racist Struggle», Routledge: London.
- Armanski, G.: Die kostbaren Tage des Jahres, Massentourismus- Ursachen, Formen, Folgen, 1. Ausgabe: Rotbuch Verlag, Berlin 1978; 2. Ausgabe: Peter Rump Verlag, Bielefeld 1986.
- Atanasov, C./ Göhring, H. (1991). Schweigen und Sprechen im interkulturellen Vergleich: USA und Japan. Forstner, Martin (Hrsg.) (1991). Festgabe für Hans-Rudolf Singer. Teil 2. Frankfurt a.M.: Lang, 709-733.
- Auernheimer, G. (1990). «Einführung in die interkulturelle Erziehung», Darmstadt.
- Bauman, A. (1998): «Globalization», Blackwell: Oxford.
- Beck, U. (1996): «Was ist Globalisierung», Suhrkamp Verlag.
- Blioumi, A. (2001): Interkulturalität als Dynamik, Ein Beitrag zur deutsch-griechischen Migrationsliteratur seit den siebziger Jahren», Stauffenburg Discussion, Band 20, Tübingen
- Borelli, M. / Hoff, G. (1987): Interkulturelle Pädagogik im internationalen Vergleich, Göttingen.
- Bosl, M. (1996): Multikulturelles Jugendzentrum –ein Konzept aus München, VIA-Magazin, Nr. 3-VI-96, Duisburg, Oktober.
- BUKO, (1995): «Zwischen Flucht und Arbeit. Neue Migration und Legalisierungsdebatte», Verlag Libertäre Assoziation, Hamburg.
- Castles, St./ Kosack, G. (1973): «Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe», London/N.Y./Toronto.
- Chambers, L. (1996): «Migration, Kultur, Identität», Stauffenburg Discussion, Band 3, Tübingen
- Cinanni, P. (1970): «Emigration und Imperialismus», München.
- Cohen, R. (1997): «Global Diasporas», UCL Press: London.
- Cohn-Bendit, D./Schmid, Th. (1992): «Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie», Hoffmann und Campe, Hamburg.
- Dabisch, J., Schultze, H. (Hg. /1992): «Befreiung und Menschlichkeit – Texte zu Paulo Freire», Festband zu seinem 70sten Geburtstag, AG SPAK, MÜNCHEN, isbn 3-923-126-72-7.
- Danckwortt, D. (1965): Erziehung zur internationalen Verständigung, München.
- Danckwortt, D.: Probleme der Anpassung an eine fremde Kultur, eine sozialpsychologische Analyse der Auslandsausbildung, Carl Duisberg Gesellschaft, Köln o.J., (1959).
- Enzensberger: H.M. (1962): Theorie des Tourismus, In: Einzelheiten I, Zur Bewusstseinsindustrie, Frankfurt/Main
- Fanon, F.(1969): «Die Verdammten dieser Erde», Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- Freire, P. (1977): «Erziehung als Praxis der Freiheit, Beispiele zur Pädagogik der Unterdrückten», rororo sachbuch, Nr. 7058, Rowohlt, Reinbek.
- Freire, P. (1973): «Pädagogik der Unterdrückten - Bildung als Praxis der Freiheit», rororo sachbuch, Nr. 6830,Rowohlt, Reinbek.
- Goehring, H. (1978): Interkulturelle Kommunikation: Die Überwindung der Trennung von Fremdsprachen- und Landeskundeunterricht durch einen integrierten Fremdsprachenunterricht. In: Kongressberichte der 8. Jahrestagung der GAL. Stuttgart. 9-14.
- Georgogiannis, P. (1985): Identität und Zweisprachigkeit, Bochum: Studienverlag, Brockmeyer.
- Goehring, H. (1978): Interkulturelle Kommunikation: Die Überwindung der Trennung von Fremdsprachen- und Landeskundeunterricht durch einen integrierten Fremdsprachenunterricht. In: Kongressberichte der 8. Jahrestagung der GAL. Stuttgart. 9-14.
- Gutmann, A. επιμ. (1997): «Πολυπολιτισμικότητα», Αθήνα: Πόλις.
- Hahn, H. / Kagelmann, H.J. (1993): Tourismuspsychologie und Tourismussoziologie, Ein Handbuch zur Tourismuswissenschaft, Quintessenz, München
- Heintz, P. (1957): Soziale Vorurteile, Köln
- Hohmann Manfred (1989): Interkulturelle Erziehung – eine Chance für Europa? In: Hohmann Manfred – Reich Hans H (Hrsg 1989): Ein Europa für Mehrheiten und Minderheiten, Waxmann Verlag, Münster/New York.
- Horkheimer, M. (1961): Über das Vorurteil, in: Wochenschau für Polit. Erziehung und Sozialkunde
- Informationszentrum Dritte Welt / iz3w (Hg.): Heute hier – morgen fort: Migration, Rassismus und die (Un)Ordnung des Weltmarkts, iz3w Verlag 1993

- Informationszentrum Dritte Welt / iz3w (Hg.): Klar, schön wär's, aber... Tourismus in die Dritte Welt, iz3w, Freiburg 1986
- Informationszentrum Dritte Welt/iz3w (1993): «Heute hier - morgen fort: Migration, Rassismus und die (Un)Ordnung des Weltmarkts», iz3wVerlag.
- Katsoulis, H.(1976): «Ausländer in Recht, Politik und Gesellschaft der Bundesrepublik Deutschland», Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Universität Heidelberg, Heidelberg, Bände 1 - 2.
- Katsoulis, H.(1979): «Kapitalexport statt Arbeitskräfteimport? Zur Problematik der ausländischen Direktinvestitionen in Entwicklungsländern aus entwicklungspolitischer Sicht», vervielf. Mskr. Korfu, Aug. 1979, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, No. 1539.
- Katsoulis, H.(1984): «Bürger zweiter Klasse, Ausländer in der Bundesrepublik, 2, erweiterte und aktualisierte Ausgabe», Express Edition, Berlin.
- Katsoulis, H.(1986): «Internationaler Tourismus, Abhängigkeit und Emanzipation», vervielf. Mskr., Korfu, Juni 1986, zwei Bände, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, No. 1540.
- Katsoulis, H.(1993): «Vom Homo Turisticus Catastrophicus zum Homo Oecologicus Socialist? Notizen zum "harten" und zum "sanften" Tourismus», Korfu. ISBN 960-220-397-8.
- Katsoulis, H. (2002): «Migration und Tourismus. Zwei Seiten einer Medaille?», VIA Magazin, Ausgabe 1-IX-02, Verband für Interkulturelle Arbeit, VIA e.V., Duisburg, ISSN 0943-1985.
- Katsoulis, H. (2002): «Multikulturelle Gesellschaft und kritisches interkulturelles Lernen», Vortrag, Deutschlehrerkongreß am Goethe-Institut InterNationes Thessaloniki, 19-21.4.2002.
- Kessler, M., Wertheimer, J. (Hrsg.) (1995) «Multikulturalität», Stauffenburg Discussion, Band 1, Tübingen
- Maletzke, G.(1996): «Interkulturelle Kommunikation. Zur Interaktion zwischen Menschen verschiedener Kulturen», Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Niekrawitz Clemens (1990): Interkulturelle Pädagogik im Überblick. Von der Sonderpädagogik für Ausländer zur Interkulturellen Pädagogik für Alle, Frankfurt.
- Röttger, E. (1998): «Dominanzkultur und Interkulturalität», In: Barkowski, (Hrsg.): Deutsch als Fremdsprache: Welweit interkulturell?, Wien
- Rehbein, J.(1985): «Interkulturelle Kommunikation», Gunter Narr, Tübingen.
- Schulte, A.(1990): «Multikulturelle Gesellschaft - Chance, Ideologie oder Bedrohung?» Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, B 23-24, (darin weitere Beiträge).
- Segall, M.H. / Dasen, P.R. et al. (1996): «Διαπολιτισμική Ψυχολογία. Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτιστικό επίπεδο.» Επιμέλεια Δ. Γεωργιάς, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Stieglitz, J. (2002): «Die Schatten der Globalisierung», Siedler Verlag, Berlin
- Strahm, R.(1975): «Überentwicklung Unterentwicklung», Werkbuch mit Schaubildern und VIA-Magazin (1996), Ausgabe 3-VI-96, «Multikulturelles Jugendzentrum», Verband der Initiativgruppen in der Ausländerarbeit, VIA e. V., Duisburg
- VIA - Magazin (2000), Ausgabe 3-VIII-00, «Konzepte einer Multikulturellen Gesellschaft, Vergleich USA - Bundesrepublik», Verband der Initiativgruppen in der Ausländerarbeit, VIA e. V., Duisburg
- Wierlacher, A. (1999): Blickwinkel der Interkulturalität, Wissenschaft Weiterbildung-Literatur Zu Theorie und Praxis interkultureller Germanistik, Stauffenburg Verlag, Tübingen (In Vorbereitung)

Ελληνική

- Γεωργογιάννης, Π. (κ.ά.) (1999): Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, Κοινωνικοψυχολογικές Προσεγγίσεις στην Εκπαίδευση - Διαπολιτισμική Αγωγή, Gutenberg, Αθήνα.
- Γκότοβος Αθανάσιος/Μάρκου Γεώργιος (επιμ.) (1984): Σχολική Επανάσταση Παλινοστούτων Μαθητών: Προβλήματα και Προοπτικές. ΥΠΕΠΘ- UNESCO, Αθήνα.
- Γκότοβος Αθανάσιος (1996): Ρατσισμός. Κοινωνικές, Ψυχολογικές και Παιδαγωγικές Όψεις μιας Ιδεολογίας και μιας Πρακτικής. ΥΠΕΠΘ, ΓΓΛΕ, Αθήνα.
- Δαμανάκης, Μ. (1987): «Μετανάστευση και Εκπαίδευση», Gutenberg, Αθήνα.
- Δαμανάκης Μ. (1998): «Η Εκπαίδευση των Παλινοστούτων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα - Διαπολιτισμική Προσέγγιση, Διαπολιτισμική Παιδαγωγική», Gutenberg, Αθήνα.

- Δαμανάκης, Μ. (2000): Η πρόσληψη της διαπολιτισμικής προσέγγισης στην Ελλάδα, περιοδικό «Επιστήμες Αγωγής», τετραμηνιαία έκδοση του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης, τεύχος 1-3/2000, σελ. 3-23, Ρέθυμνο, Κρήτη.
- Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 2-3, Άνοιξη-Φθινόπωρο 1999 (αφιέρωμα στην πολυπολιτισμικότητα).
- Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών (1984): «Ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός», Αθήνα.
- Ινστιτούτο Worldwatch (1994, 1995,...): «Η κατάσταση του Πλανήτη», Ετήσια έκθεση του Λέστερ Μπράουν και του Ινστιτούτου Worldwatch για τη μετάβαση σε μία βιώσιμη κοινωνία, έκδοση του Διεθνούς Ινστιτούτου Περιβαλλοντικών Ερευνών – Νέα Οικολογία, εκδ. Τροχαλία, Κανακίδου, Γ./ Παπαγιάννη Β. (1997): «Διαπολιτισμική Αγωγή», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Κατσούλης, Χ.(1996): «Διεθνής Τουρισμός, Ανάπτυξη και Περιβάλλον ή ο μακρύς δρόμος προς έναν "ήπιο" τουρισμό», βλ. Πρακτικά Συνεδρίου του ΤΕΕ με θέμα: Τουρισμός και Περιβάλλον στις νησιώτικες περιφέρειες, Ηράκλειο Κρήτης 17-19 Μαρτίου 1995, ΤΕΕ Ηρακλείου.
- Κατσούλης, Χ.(2000): «Παγκοσμιοποίηση, αιφόρος ανάπτυξη και "ήπια" διδασκαλία ξένων γλωσσών - μία προσπάθεια διεπιστημονικής και διαπολιτισμικής προσέγγισης της αλληλοκατα(παρα)νόησης των λαών στην "κοινωνία των 2/3», Εισήγηση στο 2. Διεθνές συνέδριο "Η Ελληνική ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα - Μία διαπολιτισμική προσέγγιση". Παν/μιο Πατρών, ΚΕ.Δ.ΕΚ., Πάτρα, 25-27/6/1999, Πρακτικά του Συνεδρίου, Πάτρα.
- Κατσούλης, Χ..(2001): «Εξωτερική μετανάστευση, διεθνής τουρισμός, πολυπολιτισμική κοινωνία και κριτική διαπολιτισμική εκπαίδευση», Παν/μιο Πατρών, ΚΕ.Δ.ΕΚ., 6-9/7/2000, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάτρα.
- Κατσούλης, Χ., Παπαϊωάννου, Μ.(2002): «Πολιτισμική ετερογένεια στη σχολική τάξη. Πολυπολιτισμικότητα και εκπαίδευση», Παν/μιο Πατρών, ΚΕ.Δ.ΕΚ., 28.6-1.7.2001, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάτρα.
- Κατσούλης, Χ. (2002): «Διαπολιτισμική εκπαίδευση - Μόδα, αυτοσκοπός ή αναγκαιότητα;», εισήγηση στο 5^ο Διεθνές Συνέδριο «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Ελληνική ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα», Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 11-14 Ιουλίου 2002.
- Κατσούλης, Χ. (2002): «Από τη διεπιστημονική θεωρία στη διαπολιτισμική πράξη: Το πρόγραμμα αιφόρου ανάπτυξης της Κερκυραϊκής νησίδας ΒΙΔΟ ή ο σχεδιασμός μιας "ρεαλιστικής ουτοπίας"», εισήγηση στο 5^ο Διεθνές Συνέδριο «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: Ελληνική ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα», Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 11-14 Ιουλίου 2002.
- Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (1997): Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα – Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών, εκδ. Κριτική, Αθήνα.
- Κούρτοβικ, Ι. (1994): «Το νομικό καθεστώς των μεταναστών εργατών στην Ελλάδα», στο: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Τα δικαιώματα των μεταναστών εργατών, Εστία, Αθήνα.
- Μάζης, Ι. (1989): Εισαγωγή στην Οικονομική Γεωγραφία και στις Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα.
- Μάρκου, Γ. (1995): Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, τόμος Ι, (αυτοέκδοση), Αθήνα
- Μάρκου Γεώργιος (1996α): Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση –Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών. ΥΠΕΠΘ, ΓΓΛΕ, Αθήνα.
- Modgil, S. / Verma, G. / Mallick, K. / Modgil, C. (1997): Πολυπολιτισμική εκπαίδευση – Προβληματισμοί, Προοπτικές, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Μορέν, Ε. / Μοδινός, Μ. / Καραμπελιάς, Γ. / Λουλούδης, Λ. (1990): «Η οικολογικοποίηση της σκέψης», εναλλ. εκδ. Κομμούνας, Αθήνα.
- Ντούσας, Δ. (1997): «ΡΟΜ και φυλετικές διακρίσεις. Στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα», Gutenberg, Αθήνα.
- Ουόλτερ, Μ. (1998): Περί Ανεκτικότητας – Για τον Εκπολιτισμό της Διαφοράς, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα
- Παπαδημητρίου, Ζ. (2000): «Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός, Εισαγωγή στο φυλετικό μίσος. Ιστορική, κοινωνιολογική και πολιτική μελέτη», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Πατινιώτης, Ν. (1990): «Εξάρτηση και μετανάστευση – Η περίπτωση της Ελλάδας», ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Σελλά-Μάζη, Ε. (2001): Διγλωσσία και Κοινωνία. Η κοινωνιογλωσσολογική πλευρά της διγλωσσίας. Η ελληνική πραγματικότητα, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα.
- Σκούρτου Ελένη (1997) (επιμ.): Θέματα Διγλωσσίας και Εκπαίδευσης. Νήσος, Αθήνα.
- Ταϊηλορ, Τ. (1997): «Πολυπολιτισμικότητα», Εκδ. Πόλις, Αθήνα.

- ΤΕΕ (Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας): Ανάπτυξη και Περιβάλλον, Αθήνα 1998
- Τσιάκαλος Γεώργιος (2000): Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Υπουργείο Εξωτερικών (1992): «Ο Ελληνισμός του εξωτερικού», Αθήνα.
- Φίλιας, Β. (2000/2001): «Κοινωνιολογία του πολιτισμού», Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα
1^{ος} Τόμος: Βασικές Οροθετήσεις και Κατευθύνσεις, Αθήνα 2000 2^{ος} Τόμος: Τα Μέτωπα των Θεωρητικών Αντιπαραθέσεων, Αθήνα 2001 (εχει προγραμματιστεί και 3^{ος} Τόμος)
- Φιοραβάντες, Β. (1997): Κοινωνική Αισθητική και Διαπολιτισμικότητα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Φραγκουδάκη, Ά. / Δραγώνα, Ι.Θ. (επιμ.) (1997): «Τι είναι η πατρίδα μας, εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση», Εξάντας, Αθήνα.
- Χάντινγκτον, Σ. (1998): «Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης», Terzo Books, Αθήνα.
- Ψημμένος, Ι. (1995): «Μετανάστευση από τα Βαλκάνια - Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα», Παπαζήσης, Αθήνα.
- Ψημμένος, Ι. (1999): «Μετανάστευση και εργασία στην Ευρώπη: η δημιουργία νέων κοινωνικών χώρων», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής, Αθήνα.